

Т.Ә. Қоңыратбай

ф.ғ.д., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан (tynysbek55@mail.ru)
ORCID: 0000-0003-3012-5966

М.Шоқай еңбектеріндегі ұлт тәуелсіздігі идеясы

Андатпа

М. Шоқай – бір ғана қазақ, Орта Азия, Ресей емес, Еуропа елдеріне танымал тарихи тұлға. Оның сүйегі Берлин қаласының ортасында жатса, Париждің маңында оның бюсті қойылған аллея бар. Осындай әлемге танылған таңдаулы тұлғасын қазақ елі соңғы отыз жылдың көлемінде тани бастады. Кейінгі жылдары жарық көрген М. Шоқайдың он екі томдық шығармалар жинағында халқымыздың өткеніне қатысты саяси-әлеуметтік мәселелер ұшан-теңіз. Мақалада автордың ұлт тағдыры мен болашағына қатысты пікірлері сұрыпталып, олардың өміршеңдігі сараланды. XX ғасырдың бас кезіндегі қоғам қайраткерлерінің саяси ұстанымдары, зиялы қауымның тағдыр-талайына қатысты құнды мәліметтер оқырман назарына ұсынылды. Бұл басылымда қамтылған мәселелердің ауқымы аса қомақты. Олар бірде қазақ елі мен жері, бірде Орта Азия мен Кавказ, бірде алыс шетелдердің саяси мәселелерін қамтып жатады. Осы негізде М. Шоқайдың әлемдік деңгейдегі ірі қоғам қайраткері, түрік халықтарының тұтастығы идеясын толғаған тұлға екендігі көрсетілді.

Кілт сөздер: саясат, эмиграция, ұлт, кеңестер, алашордашылар, түріктердің бірлігі.

T.A. Kongyratbay

Dr., Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan, Kazakhstan (tynysbek55@mail.ru)

The Idea of National Independence in the Works of M. Chokay

Absrtact

The name M. Chokai as a historical person is known not only in Kazakhstan, Central Asia and Russia, but also in the countries of the European Community. If his ashes rest in the center of Berlin, near Paris there is an alley with his bust. The difficult fate of the glorious son of his people, the new generation began to get acquainted only over the past thirty years. In recent years, a 12-volume collection of works by M. Chokai has been published, where there are a lot of socio-political problems and information that shed light on the past of our people. The article analyzes the fateful judgments of the author about the fate of nations. Readers are presented with political views and attitudes of public figures of the beginning of the twentieth century, as well as information about their future fate. The publication covers numerous information affecting the interests of not only the Kazakh people, but also the peoples of Central Asia and the Caucasus, as well as countries

outside the world. Against this background, M.Шоқай is shown as a major public figure who carried through his life the idea of the unity of the Turkic peoples.

Keywords: politics, emigration, nation, soviets, Alashordyntsy, unity of Turks.

Кіріспе

Кез келген ірі қоғам қайраткерін толғантатын – ел мен жер тағдыры. Бүгінде болып жатқан саяси оқиғалардың аясында бұл тақырыптың мәңгі ескірмейтінін де аңғарып отырмыз. XX ғасырдың бас кезіндегі тарихи-әлеуметтік жағдай қазақ даласында ел тағдыры туралы толғанған ойшылдар шоғырының қалыптаса бастағанын көрсетті. Алаш ардақтылары – Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Қожанов, Х. Болғанбаев, Қ. Қоңыратбайұлы, т.б. көптеген қоғам қайраткерлері қазақ елін Ресейден бөлеміз деп түн ұйқысын төрт бөлгені баршаға аян. Сол қоғам қайраткерлерінің тәуелсіздік жолындағы күресі кейінгі ұрпаққа жан-жақты жеткізіліп, ресми түрде мойындалды деп айтуға әлі ерте.

Кеңес дәуірінде алаш қайраткерлерінің іс-әрекеттері коммунистік идея тұрғысынан бағаланғаны белгілі. Уақыт озған сайын бұрын көпшілік қауымға жетпеген тың әрі тосын деректер табылып, көпшіліктің назарына ұсынылуда. Бұл реттен Х. Абдуллин [1], А. Қара [2], М. Қойгелді [3], А. Нүсіпхан [4], Х. Оралтай [5], Б. Садықова [6], т.б. еңбектерін атауға болады. Олардың бірқатары ғылыми оралымға еніп отырса, ендігі жерде алаш қайраткерлерінің қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-ағартушылық іс-әрекеттерін бағалау міндеті де туындап отыр. Ол үшін көрнекті қоғам қайраткерлерінің атқарған еңбектері ұлт тәуелсіздігі идеясы тұрғысынан қайта сұрыпталып, ғылыми негізде бағалануы шарт.

Әрине, бұл – күрделі міндет. Ұлттық құндылықтарымызды, ұлт қайраткерлерінің қоғамдық-әлеуметтік істерін таным таразысына қайта салып, салмақтау үшін бұрын көпшілікке жете қоймаған, мазмұны күдік тудырмайтын тың да тосын материалдардың қажет болары анық. Ұлт тағдыры, ұлттық рух, ұлт тәуелсіздігі идеясына толы сондай қымбат қазыналарымыздың бірі – Мұстафа Шоқай мұрасы [7]. Оның бізге жеткен қолжазбалары 12 том көлемінде жарық көріп, көпшілікке жол тартқалы да 5–6 жылдың жүзі болды. Ендігі жерде сол мұраны ғылыми тұрғыдан игеріп, түрік халықтарының бірлігін үндеген М. Шоқайдың саяси-мәдени ой-өресін анықтаудың да кезегі келіп отыр.

Зерттелуі

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ оқымыстыларының арасында заң саласы бойынша жоғары білім алғандардың бірегейі – М. Шоқай. Санкт-Петербург университетінде оқып, ғылым мен білімнің кәусар бұлағынан сусындаған Мұстафа Шоқай қазақ еліндегі саяси оқиғаларға белсене араласып, Түркістан халықтарының жоғын жоқтаған ірі қайраткер. Ардақты алаш қайраткерлері автономия құру жолында Ленинмен келіссөз жүргізіп, кеңес үкіметін мойындап, кейбіреулері коммунистік партия қатарына өтуге тырысып жатқанда, М. Шоқай қызылдар билігін қабылдамаған күйі шетелдік эмиграцияға кеткен. Еуропаның жүрегі – Парижде отырып кеңес үкіметі тарапынан Орталық Азия аймағында жүргізілген қазан төңкерісінің зардаптарына саяси баға беру көбіне М. Шоқайдың үлесіне тиген. Шетелде жүріп кеңес үкіметінің қол астында қалған түрік тектес халықтардың тағдырын М. Шоқай деңгейінде көпшілікке паш еткен қайракерлер бізде көп емес. Елде қалған қазақ зиялылары алдымен кәмпеске, одан соң аштық, кейін 1937–1938 жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбанына айналғаны баршамызға жақсы мәлім. Осы оқиғалардан аман қалған М. Шоқайды елден тілектестерінің ақыл-кеңесімен кеткен деушілер де жоқ емес.

Осы тұста Мұстафаның өз замандастарынан басты ерекшелігі де айқындалады. Алаш қайраткерлерінің кеңес үкіметі автономия береді деген үмітпен 30-жылдардың ортасына дейін келгені белгілі. Ал М. Шоқай кеңес үкіметін қабылдамай, 1918 жылдың бас кезінде Қоқан автономиясы құлаған бойда елден кетуге мәжбүр болған. Автономияны таратып, М. Шоқайды ұстап беру туралы шарт қойған большевиктердің оны маңдайынан сипай қоймайтыны кімге де болса түсінікті [8, 26-б.]. Шоқай басында кеңес үкіметіне сеніммен қарап, артынан түңілген соң барып елден кеткен жоқ. Ол большевиктер Орта Азияға аяқ басқан кезде амалының жоқтығынан кетті. Осыны мұқият ескеру керек.

М. Шоқайдың қоғамдық-саяси көзқарастары кеңес үкіметінің озбыр саясатымен күрес үстінде қалыптасқан. Саясат әлемінде ол Лениннің «Барлық елдердің пролетарлары, бірігіңдер!» деген ұранын қабыл алмаған. Оның есесіне Түркістан ұлттық қозғалысы деген идеяны айтып, оның түпкі мақсат-міндеттерін көрсеткен. Мұндай қозғалысты тудырған екі түрлі жағдайды атаған:

а) түркістандықтардың өзге ұлт болғандығы; ә) ұлттық экономикалық мүддесінің Ресейге қайшы келуі.

Бүкіл саналы ғұмырын азаттық идеясына арнаған М. Шоқайдың негізгі нысанасы – Түркістанды орыс пролетариатының үстемдігінен құтқару, орыс үстемдігіне жол бермеу, тәуелсіз мемлекет құру болды. Осы мақсатпен «тұтас Түркістан» туралы ұран тастаған.

Әрине, осындай батыл да тәуелсіз идеялары үшін кеңес үкіметі М. Шоқайды «жау» санап, ізіне түсті, көзін құртуға тырысты. Бірақ ол өз мақсатын ешқашан жасырған емес. «Бұл күнде біздің бір ғана жолымыз бар. Ол – ұлтты құтқару жолы. Біздің мұратымыз – ұлттық тәуелсіз Түркістан», – деген идеяны ғұмыр бойы айтып өткен.

Сыни сараптама

М. Шоқайды тануға кедергі болып жүрген тағы бір тақырып бар. Ол – Түркістан легионы. Осыны жалаулатып, М. Шоқайдың халықаралық деңгейдегі саяси қызметін жоққа шығарғысы келіп жүргендер де болды. Мысалы, ғаламтор жүйесіндегі журналистік зерттеу мен аналитикалық ақпарат сайтында «Flesh!» газетінің бас редакторы Д. Данилевскийдің «Мұстафа Шоқай» деректемелік фильміне орай жазған материалы жарияланды [9]. Кешегі кеңестік идеологияның иісі шығып тұрған пікір. Ол жүйенің ыдырағанына отыз жылға жуық уақыт өтсе де, автор өз ойларын коммунистік режимнің идеологі ретінде сабақтаған. Осы тұста мақала авторының М. Шоқайдың саяси-әлеуметтік көзқарастары, өмір бойы ұрандатып өткен түріктік идеясы, жалпы бүкіл Еуропаға мәлім еңбектерімен таныс еместігі көзге ұрады. Автордың айтпағы – «кешегі қара бүгін неге ақ болады?» деген консервативтік ұстаным.

М. Шоқайдың кеңестік режимге мойын сұнбағаны белгілі. Зеректігінің арқасында кеңес үкіметінің түпкі мақсатын күнілгері түсініп, революция идеясын қабылдамаған көптеген Ресей зиялыларының қатарында эмиграцияға кеткен. Грузия (Тифлис), Түркия, Франция елдерінде жүріп өзінің қызылдар билігіне қарсы ойларын көпшілікке паш етті, кеңес үкіметінің ұлт саясаты төңірегіндегі қайшылықтары мен бұрмалаушылықтарын әшкереледі.

М. Шоқай – кеңес үкіметінің азаматтығын алмаған адам. Еуропаны неміс-фашистер басып алғанда абақтыда жатып хат жазып, тұтқында жатқан түркістандықтардан көркемөнерпаздар үйірмесін құруға рұқсат алған. Осы мақсатқа орай фашистік концлагерлерді аралап, көптеген отандастарын өлімнен арашалап қалған. Бірнеше күн ауырып жатып, 1941 жылдың 27-желтоқсанында кенеттен қайтыс болған М. Шоқай Түркістан легионының құрылғанын көре алмаған. Оның өліміне

кеңестік барлау қызметінің қатысы болуы мүмкін деген пікірлер де айтылды. Себебі түрік халықтарының тұтастығын толғаған идеясы Сталинге ұнамай, оның аяғы 1924 жылы Түркістан республикасын таратуға себеп болған-ды.

Кеңестік ұғым-түсінік аясынан шыға алмаған Д. Данилевский Мұстафа Шоқайды фашистерге сатылған генерал Власовпен теңестіріпті. Бұл да сәтсіз салыстыру. Түркістандағы оқиғалар тұсында Элиаваның «гражданин Чокаев» деген пікірін мысқылдаған Мұстафа [10, 290-б.] кеңес үкіметінің азаматы болған емес, ал Власов – кеңес үкіметінің азаматы, оның әскери күшіне қызмет істеп, ант берген қызыл генерал. Оның сатқындығы осымен айқындалады. Ал М. Шоқайдың өз халқына еш жамандық жасамағанын айтсақ та жеткілікті.

М. Шоқай мұрасы бізге XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ ойшылдары мен саясаткерлері туралы да мәліметтер жеткізіп отыр. «Кеңес үкіметі және қырғыздар» атты мақаласында Ресей билігінің қырғыз (қазақ – Т.Ә.) автономиясын құру бағытында бір қадам жасап, артынан айнып қалғанын, оны алаштықтардың ұқпай қалғанын жазады. Осындай кезде «Жасасын түрік-татарлар» деген ұран тастап, «Үш жүз» атты солшыл социалистердің партиясын құрып, бірде Милуков, бірде Керенский, тағы бірде Лениннің ықпалына жығылып, өз жолын таппай жүрген Көлбай Тоғысовты сынға алады. Ол жетекшілік жасаған партияның қазақ зиялыларын тегі жағынан «таза» және «таза емес» (аралас некеден туған) деп жіктегенін алға тарта отырып, мұндай партияны қазақ даласынан аластау керектігін айтады.

Осы тұста М. Шоқайдың қазақ қоғамына тән рулық психологиядан бүтіндей аман болған саясаткер екенін айту қажет. Оны кезінде Амангелдіге байланысты жазған болса, біз қарастырып отырған мақаласында Тунгачин, Жанкелдин, Каратаев, Хұсаин Ибрагимовтерге жеке-жеке саяси мінездеме беріп, қазақ халқының болашағы үшін пайдалары шамалы деген тұжырымға келген.

Осыған жуық сынды Т. Рысқұловтың «Революция и коренное население Туркестана» (1925) деген еңбегіндегі: «Киргизы, как экономически слабые с точки зрения марксистов, все равно должны будут вымереть. Поэтому для революции важнее средства тратить не на борьбу с голодом,.. а на поддержку лучше фронта» [11, 180-б.], - деген пікірі тұсында да сабақтаған.

Ел тағдыры, әлеуметтік теңсіздік – М. Шоқай көтерген өзекті мәселелердің бірі. Түркістандағы орыс әскерлерінің бассыздығын,

кеңес заманындағы лауазымды қызметкерлердің күрт байығанын тілге тиек еткен саясаткер: «Предисполком такой-то выстроил себе прекрасный дом из кирпича...А еще совсем недавно ни у самого этого товарища предисполкома, ни у его отца не было ничего, кроме верной собаки «Байчолак»: на то он и представитель бедноты...Богатеют внезапно не только сельские и уездные власти, но и повыше рангом» [12, 133-б.], – деп жазады.

М. Шоқайдың тіл мәселелеріне қатысты пікірлері де ұлттық идеямен астарласып жатады. Оның басты қаупі – социалистік қоғам құрып жатқандардың ана тіліміздің қадір-қасиетін жоймақ ниеті. Мұстафа ұғымындағы ана тілі – әріден бастау алатын түрік тілі. Сондықтан оның ұлттық идеялары қазақ топырағындағы ұлтшылдық деңгейінде ғана қалмаған, одан әлдеқайда ауқымды. Айталық, Түркістан аймағын жеке республикаларға жіктеуден гөрі М. Шоқай «бөлінбейтін біртұтас Түркістан» құру идеясын жоғары бағалаған. Осыған орай Еділ, Орал, Қырым, Түркістан болып бірігіп қана Ресейге қарсы жеңіске жетуге болатынын меңзеген. «Еркін казак» қозғалысының бағдарламасы – Кубань, Дон, Терек, Астрахан, Орал және Орынбор қазақтарының басын қосып Казакия мемлекетін құру болса, бұл бастама да Мұстафа Шоқай тарапынан қолдау тапқан.

М. Шоқайдың 1916 жылғы көтеріліске көзқарасы да өзгеше. Оның пайымдауынша, Түркістанда қазан төңкерісі болмаған. Себебі бұл аймақта ондай іс-әрекетті жүзеге асыратын пролетариат табы жоқ еді. Осы негізде саясаткер 1916 жылғы көтерілісті Түркістандағы ұлттық төңкерістің әліппесі ретінде бағалап, оның мәнін орыстыққа қарсы күрес деп ұғынған. Сәл кейіндеу «біз, түркістандықтар, орыстану дәуірін артқа тастап, ұлтты құтқару күресін жүргізіп жатқанымызды естен шығармайық» [13, 202-б.], – деп толғанады.

М. Шоқайдың оқу-ағарту мәселелеріне қатысты пікірлерінің біздің қоғамымыздың бүгінгі талап-тілектерімен ұштасып жатқанын аңғару қиын емес. Ауылға бет бұру, ауыл мектептеріне маман даярлау ісінің ұлттық кадр даярлау мәселесімен байланысын ескерер болсақ, мұндай идеяны М. Шоқай, С. Қожанов секілді қазақ зиялылары ХХ ғасырдың бас кезінде-ақ айтып кеткен. С. Қожанов жоғары оқу орындарын жергіліктендіру проблемасын көтергенде, М. Шоқай оны қолдаған. Әсіресе «большевиктер ғылымда бейтараптықты мойындамайды. Ғылым олар үшін таптық күрестің баламасы» деген пікірінің маңызы ерекше. Оның Орта Азия институтында оқып жатқан 950 студенттің 50-і ғана жергілікті халық өкілдерінен, ал бізге

«жергілікті өмірді жақсы білетін, шын дінімен халыққа байланған кісілер керек» деген пікірінің де саяси салмағы елеулі.

М. Шоқай Түркістан азаттығы идеясын орыс миссионерлігіне қарсы күреспен байланыстырған. Бұл өлкенің халқы үшін ақтар да, қызылдар да бірдей. Ақтар кетіп, Түркістанға қызылдар келгенде, оның «жанбырдан шығып, қарға ұрындық» деген теңеу қолдануының үлкен саяси астары болатын.

Пікірсайыс

Мерзімді баспасөз, әлеуметтік желілерде М. Шоқайдың қазақ халқына сіңірген еңбегін Ә. Бөкейханмен салыстыру, бірін жоғары, екіншісін төмен қою нышандары да бой көрсетіп жүр. Әрине, Әлихан да, Мұстафа да осал адамдар емес. Екеуі де Ресей Думасының маңынан табылып, елге ерекше қызмет еткен. Қазақ елін бүтіндей Ресейден бөліп әкетеміз деген мәселеде олардың көзқарастарындағы айырмашылықтар байқалғандай болады. Бастапқы кезде Мұстафа Алаш қайраткерлерінің ортасынан көрінсе де, елден ерте кетіп қалуына байланысты олардың іс-әрекеттерін сырттай бақылап отырған.

Иә, М. Шоқай – Алашорда өкілдерінің тағдырын жіті қадағалаған жандардың бірі. 1932 жылы М. Әуезұлы мен Ә. Ермеқұлының ашық хаттары жарияланғанда, М. Шоқай Францияда отырып «олардың ешқандай кінәсі жоқ» деген пікір айтқан [5]. Бұл қос қайраткердің мойнына алғандары Ресей Совнаркомының кінәсі екенін дәлелдеп, оны не себепті мойындарына алып отырғанын көпшілік қауымға түсіндірген. Мұхтар мен Әлімханды Алашорда басшылары ретінде көрсеткен «Социалды Қазақстан» газетінің мәліметін әшкерелеп: «Алашордаға соңынан келіп қатысқан Мұхтар былай тұрсын, бұрыннан алашорда мүшесі Әлімхан да алашорданың бастықтарынан емес... Біз жеке тұлғалардан жоғары тұрған ұлттық мұраттарға сенеміз», – депті.

Бір ерекшелігі, М. Шоқай қазақ топырағындағы кеңес заманының зардаптарымен ғана шектелмей, бүкіл Түркістан аймағындағы асыра сілтеушіліктерді қадағалап, тиісті бағасын беріп отырған. Оның Берді Кербәулы мен Қаражан Бұрынұлының мойындау хаттарына қатысты ойлары да назар аударарлық. Мұнда ол партия жолынан сәл де болса жаза басқандарды большевиктердің жазалап, «ал одан құтылу үшін әлгі «пұшаймандар» өздерінің кешегі жақын достарын, тіпті ата-жағып» жататынын тілге тиек еткен. Осыған орай, М. Шоқайдың қаламгер қауымына қоятын талаптары да өзгеше: «Әдебиетшілер

көздерімен көріп, санасында саралағанын жазғанда ғана өздерінің нағыз қаламгерлік борышын өтей алады. Қаламгерлердің шығармалары сонда ғана халықтың рухани сұранысына жауап бере алатын болады» [14, 410-б.]

М. Шоқай еңбектерінен оның қазақ қайраткерлеріне деген көзқарасы да айқын аңғарылады. Мысалы, Мұстафа жазбаларынан біз атақты комиссар Әліби Жангелдиннің Иван Александрович Степнов деген есімді иеленгенін оқып білеміз. Оны Мұстафа «орыстың діндар комиссары» ретінде бағалап, осындай адамды «Дала уалайатына комиссар етіп тағайындаған кеңес үкіметі туралы не айтуға болады? Миссионер, шоқынған Жангелдин бүгінде Қазақстан Орталық атқару комитеті төрағасының орынбасары» деп күйіне жазған.

Кеңес заманында өздерінің төңкеріс идеясына беріктігін дәлелдегісі келгендер аз болмаған десек, солардың қатарынан Тұрар Рысқұловтың есімін де көреміз. М. Шоқай мақалаларынан оның жеке тұлғасын бағалау рухындағы пікірлерді де кездестіруге болады. Алашорданы сынауда Тұрардың алдына жан салмай келгенін тілге тиек еткен Мұстафа Шоқай: «Үстіміздегі жылы «Түрксибке» 5 жыл толуына орай «Известияға» жазған мақаласы болмаса, Тұрар көптен бері Түркістан өміріне қатынаспай қалған. Қазақстанды ақымақ Голощекин билеп тұрған тұста Тұрар ауыз аша алмайтын күйде болатын... Тұрар Сафаровтан да жасқанатын» деген деректер келтіре отырып, оның асыра айтқан пікірлерін мінеген. «Тұрар «Алаш» зиялыларын 1905 жылғы төңкерісте «екіжүзділік жасады» деп айыптайды. Ал бірақ «Алаш» зиялыларының төңкерісшіл ұлттық ұйым және саяси партия түрінде 1917 жылы ғана аренаға шыққанын ол өте жақсы біледі... Рысқұлұлы Тұрар Бөкейхан, Міржақып Дулат және басқа да «Алаш» зиялыларының басшылары қазақтардан жұмысшы алған кезде байлардың балаларын құтқарып, олардың орнына кедейлерді жіберді» деген сөздерді ар-ожданы азаптанбай, шімірікпей жазып отыр» [3, 197-199-б.], – деген жолдар соның дәлелі.

Ресейдің қазақ жерін отарлау бағытындағы саясатын, «қазақ даласына орыс крестьяндарын әкелу процесін» жылдамдатуды жақтаған Бақытжан Қаратаев тұлғасына қатысты пікірлері де терең ойға түсіреді. С. Сәдуақасов, С. Қожанов, К. Акрамов, Т. Рысқұлов, О. Исаұлы, М. Айтақұлдардың алды отарлау саясатын айыптаса, арты ашық түрде қолдаудан бас тартқанын сөз ете келіп, олардың «бірде-бірінің Бақытжан Қаратаев деңгейіне дейін құлдырамауының» себебін көрсетеді. Ол – ел, халық талабымен есептесу болатын. Осыған орай,

Мұстафа Шоқай Н. Оңдасыновты екінші Б. Қаратаевқа теңей келіп, оның алғашқысы «қара басының қамы үшін ел мүддесін сатқан болса», соңғысы «сатуға мәжбүр болып отыр» дейді.

Ресей саясатына қолдау көрсеткен Б. Қаратаев кеңес үкіметін де бірден қабылдаған. Осыны баяндаған М. Шоқайдың Әлихан, Ахмет, Міржақыптарға берген бағасы өзгеше. Тұрар Рысқұлов Әлиханды патша үкіметіне қызмет етті десе, Мұстафа Шоқай «Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсын, Міржақып Дулат тәрізді «Алаш» партиясы лидерлерінің ешқайсысы да патша мекемелерінде ешқашан үлкен, кіші әкімшілік қызметтерде болған емес» деген мәліметті алға тартып, Тұрар Рысқұловтың «Әлихан Бөкейханға осыншама арсыздықпен жала жапқанын қалай түсінуге болады?» деген мәселе қояды.

Бір ерекшелігі, М. Шоқай қазақ қайраткерлерінің елдік істерін рушылдық, жерлестік психологиясы тұрғысынан сұрыптамаған. Оның өз руластары – Әліби, Амангелділерге қатысты пікірлері соны аңғартады. Бұл мәселені орыс миссионерлігінің сыр-сипатын саралағанда одан әрі өршіте түсіп, Т. Жүргенов қызметіне де саяси баға берген.

Т. Жүргенов – отызыншы жылдарғы қазақ мәдениетінің көрнекті тұлғасы. Оның есімімен Қазақстандағы көптеген оқу-ағарту және мәдени іс-шаралардың байланысты екені белгілі. Дегенмен сыртта жүріп бақылаған М. Шоқай пікірлерінің де құлақ қоятын тұстары жоқ емес. Айталық, кезінде Темірбек Жүргеновтің Шоқанды орыс миссионері ретінде бағалағаны белгілі. Мұны Мұстафа да айтқан. Бірақ ол Т. Жүргенов пікіріне анықтық енгізе отырып: «Біздің ғасырымыз Шоқан дәуіріне қарағанда мүлде басқа. Шоқан ол кезде жалғыз еді. Және оның алдында халқын ұлт деңгейіне көтеру міндеті де тұрған жоқ болатын» дейді. Мұны да қанағат тұтпай: «Жүргенұлы мен сол тектестерге келсек, олар өз халқын Шоқанша сүйе алар ма? Олар өз халқына жәбір-жапа көрсетіп отырған орыстарға қарсы көтерілу былай тұрсын, бетіне тура қараудан да именеді. Ш. Уәлиханов шынында орыс мәдениеті мен орыс билігінің миссионері еді... Бірақ ол орыстардың өз халқына істеген хайуандығын көргенде, оларға қарсы шығуға батылдық ете алды. Шоқан Уәлихановты сынауға тек біздің ғана құқымыз бар. Ал өздері орыс большевизмі мен орыс диктатурасының миссионері болып отырғандардың құқы жоқ» [5, 178-б.] деген моральдық-этикалық талаптар да қояды.

Мұстафаның саяси семсеріне іліккен партия қайраткерлерінің бірі – Илияс Қабылов. Ол кезінде Смағұл Сәдуақасов, Сұлтанбек

Қожанов, Меңдешұлдарын «ұлтшыл» деп айыптаған болса, М. Шоқай Сұлтанбек пен Смағұлдың «ел үшін еңіреп туған азамат» болғанын дәлелдеп бағады. І. Қабылұлының «Қазақ ұлтшылдығын нысана етейік!» деген мақаласындағы көптеген дәлсіздіктер мен асыра айту көріністерін сынға алып, оның «кеңес оқырманын шатастыру мақсатында» жазылғанын көрсетеді. Осының бәрі Мұстафаға І. Қабылұлын «сатқын» ретінде бағалауға негіз болғандай.

М. Шоқайдың пайымдауынша, Б. Қаратаев – ескі, Ә. Жангелдин, І. Қабылұлы, Т. Рысқұлов, Т. Жүргенов – жаңа типтегі миссионерлер. Олар – патшалық, кеңестік Ресейге қызмет еткен тұлғалар. Әрине, бұл пікірлердің әлі де елеп-екшейтін тұстары болуға тиіс. Бірақ: «Біздің күресіміздің түп мағынасы – жер үшін күрес. Түркістанның ұлтарактай жері де ешкімнің отары болуға тиіс емес» деп, Түркістанның тұтастығын толғаған Мұстафа Шоқайдың қойып отырған талаптарының да саяси-әлеуметтік мәні атап айтарлықтай.

Бұдан келіп М. Шоқай кеңес дәуірінде қызмет еткен қазақ зиялыларының елдік істерін бүтіндей жоққа шығарады деген біржақты ұғым тумауға тиіс. Оның ұлт тағдырына араша түскен Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Аспандияров, С. Қожанов, т.б. қоғам қайраткерлері туралы жылы лебіздері аз емес. Қажет тұсында Т. Рысқұловтың кейбір әрекеттеріне оң көзқарасын да білдіріп отырған.

М. Шоқай 1937–1938 жылдарғы саяси қуғын-сүргіндерді сыртта жүріп бақылап, өз кезеңінде саяси бағасын беріп отырған бірегей тұлға дедік. Мұндай саяси міндетті орындау ісін тағдыр қазақтың өзге саясаткерлеріне жазбады. Мысалы, Ресейде Зиновьев, Каменев, Бухарин, Радик, Рыков, Пятаков, Серебрянников, Сокольников секілді қоғам қайраткерлері тұтқындалып жатқанда М. Шоқай бұл әрекеттердің «бұл елдің, сірә, жөні түзу басшысы жоқ шығар» деген ой туғызғанын тілге тиек етіп: «Кеңес одағында жүріп жатқан жазалау науқандары дүние жүзі жұртшылығы тарапынан қатаң айыпталуда» – деп, дабыл қағыпты.

М. Шоқайды қазақ арасынан шыққан қайраткерлердің жеке тағдыры да терең толғаныстарға жетелеп отырған. Белгілі ғалым Санжар Аспандияров «халық жауы», «жапон шпионы» деп жарияланғанда Санжардың қасіреті тым ауыр деп қамықты.

Мұстафа Шоқай С. Аспандияровтың тарихи еңбектеріне сын көзімен қарап, оның өз халқының тұрмыс ерекшеліктерін жете білмегенін, көбіне маркстік-лениндік ілімге арқа сүйегенін айтады.

Осыған орай ауылдасы Қоңыратбайдың: «Мен заңның дұрыстығына сенемін. Тек оны біздің өмірімізді білмейтін адамдар біздің дала тұрмысына сәйкес келмейтін басқа бір ортаға лайықтап жазуынан қорқамын. Табиғи заң қашанда әділетті» [14, 162-б.], – деген пікірін есіне алып, маркстік ғалымдардың мұндай пікірге бара алмағанын, Санжар Аспандияровтың да туған халқының тарихын марксизм теориясымен түсіндірмек болғанын жазады.

Өзбекстанның Файзолла Қожа, Сұлтан Сегізбайұлы, Шахмұрат Ахметұлы секілді көрнекті қоғам қайраткерлерінің «халық жауы» ретінде айыпталуы да Мұстафаны бейтарап қалдыра алмаған. Мұндай саяси оқиғалардың барлығы дерлік «Яш Түркістан» бетінде арнайы сөз болып, тиісті бағасын алып отырған.

Қорытынды

М. Шоқай – коммунистік режимнің табытшысы. Бірақ оның ой-пікірлері теория, идея деңгейінде ғана айтылып, нақты іс-әрекеттерге ұласпаған. М. Шоқайдың қазақ шежіресі, қазақ фольклорының жанашыры В. Радлов туралы пікірлері де тосын мәліметтерге толы. 1858 жылы Ресейге келіп, осы елдің азаматтығын алған Вильгельм Радловпен Мұстафа Шоқай 1910 жылы Самойлович арқылы танысыпты. Үнемі неміс ұлтын мақтап, орыстарды даттап жүретін В. Радловты көрнекті фольклортанушы десек те, оның қазақ халқына деген көзқарасы пәлендей биік болмаған тәрізді. М. Шоқайдың көрсетуінше, халықтарды күшті және әлсіз деп екіге жіктеген В. Радлов орыстардың қазақты билеуін заңды құбылыс санаған. Сол себепті Радловтың түріктану саласындағы еңбектерін бағаласа да, «одан қайдағы бір түрік сүйіспеншілігін, әсіресе біздің... ауыр халімізге жанашырлығын іздеудің тіпті де қажеті шамалы» деп қорытқан.

Мұстафаның қазақ, жалпы Түркістан деңгейіндегі мәселелермен түйықталып қалмай, әлем шеңберіндегі оқиғаларға да жетік болғаны оның Ресей, Англия, Түркия, Румыния, Жапония, Польша, Алмания, Италия, т.б. елдердің ішкі саясаты туралы пайымдауларынан анық көрінеді. Соның бәрі оның тұлғасын әлемдік деңгейге көтереді.

Осының бәрі Мұстафа Шоқайдың сауатты саясаткер, білікті заңгер, ірі қоғам қайраткері болғандығын аңғартатын мәліметтер. Оның орыс тілінде жазған мақалаларынан публицистика, тіпті кеңсе стилін жетік меңгергені көрініп тұрады. Қазақ халқының егемендік жолындағы ғасырлар бойғы күресін сөз еткенде М. Шоқай еңбектеріне

Т.Ә. Қоңыратбай. М.Шоқай еңбектеріндегі ұлт тәуелсіздігі идеясы.

соқпай өту мүмкін емес. Оған қайраткердің 12 томдық шығармалар жинағы дәлел бола алады.

М. Шоқай – ХХ ғасырдың бас кезіндегі ірі қоғам қайраткерлерінің ішінен аман қалған жалғыз тұлға. Оның ұлт азаттығы идеясына толы көп томдық еңбектері – қазақ халқының қымбат қазынасы. Ел мен жер тағдыры туралы саяси-әлеуметтік ойлары – қазақ демократиясының ХХ ғасырдың бас кезіндегі жарқын бір көрінісі. Түрік әлемінің тұтастығын толғаған М. Шоқай – қазақ топырағынан шығып, Еуропаға танылған ұлы қайраткер. Оның ұлт тарихының жарқын беттерін құрайтын еңбектері қазақ халқымен бірге мәңгі жасайтын болады.

Әдебиеттер

1. Абдуллин Х. Мұстафаның өмірі мен өлімі // Ана тілі, 1991, ақпан.
2. Қара А. Мұстафа Шоқай. Өмірі, күресі, шығармашылығы. – Алматы: Арыс, 2004. – 320 б.
3. Қойгелдиев М. Тұтас Түркістан идеясы және Мұстафа Шоқай. – Алматы, 1997.
4. Нүсіпхан А. Кремльдің түн ұйқысын төрт бөлген Мұстафа Шоқай және оның «Яш Түркістан» журналынан соны деректер //Қазақ әдебиеті, 1998, 8, 15 мамыр.
5. Оралтай Х. Мұстафа Шоқай және оның шетелдегі ізбасарлары. – Ыстанбұл, 1997. – Б. 251-271.
6. Садықова Б. Мұстафа Шоқай және Франциядағы қазақ зиялылары // Қазақ елі, 1997, 10 қаңтар.
7. Мұстафа Шоқай. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты. – Алматы: Дайк-пресс, 2012-2014.
8. Мұстафа Шоқай. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: Дайк-пресс, 5-том, 540 б.
9. Данилевский Д. Как черное становится белым // Flashpress.kz, 2010.
10. Мұстафа Шоқай. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: Дайк-пресс, 8-том, 560 б.
11. Мұстафа Шоқай. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: Дайк-пресс, 4-том, 532 б.
12. Мұстафа Шоқай. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: Дайк-пресс, 3-том, 664 б.
13. Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. 1-том. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.
14. Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. 2-том. – Алматы: Қайнар, 1999. – 520 б.

References

1. Abdýllin H. Mustafanyń ómiri men ólimi // Ana tili, 1991, aqpan.
2. Qara A. Mustafa Shoqai. Ómiri, kuresi, shyǵarmashylyǵy. – Almaty: Arys, 2004. – 320 b.
3. Qoıgeldiev M. Tutas Túrkiстан ideiasy jáne Mustafa Shoqai. – Almaty, 1997.
4. Núsiphan A. Kremldiń tún uıqysyn tórt bólgen Mustafa Shoqai jáne onyń «Iash Túrkiстан» jýrnalyнан sony derekter //Qazaq ádebieti, 1998, 8, 15 mamyr.

5. Oraltaı H. Mustafa Shoqai jáne onyń sheteldegi izbasarlary. – Ystanbýl, 1997. – B. 251-271.
6. Sadyqova B. Mustafa Shoqai jáne Frantsıadaǵy qazaq zııalylary // Qazaq eli, 1997, 10 qańtar.
7. Mustafa Shoqai. Shyǵarmalarynyń tolyq jınaǵy. On eki tomdyq. R.B.Súleimenov atyndaǵy Shyǵystaný institúty. – Almaty: Daik-press, 2012-2014.
8. Mustafa Shoqai. Shyǵarmalarynyń tolyq jınaǵy. – Almaty: Daik-press, 5-tom, 540 b.
9. Danilevskıı D. Kak chernoie stanovitsia belym // Flashpress.kz, 2010.
10. Mustafa Shoqai. Shyǵarmalarynyń tolyq jınaǵy. – Almaty: Daik-press, 8-tom, 560 b.
11. Mustafa Shoqai. Shyǵarmalarynyń tolyq jınaǵy. – Almaty: Daik-press, 4-tom, 532 b.
12. Mustafa Shoqai. Shyǵarmalarynyń tolyq jınaǵy. – Almaty: Daik-press, 3-tom, 664 b.
13. Mumtafa Shoqai. Tańdamaly. 1-tom. – Almaty: Qamar, 1998. – 512 b.
14. Mustafa Shoqai. Tańdamaly. 2-tom. – Almaty: Qamar, 1999. – 520 b.

Özet

Mustafa Çokay sadece Kazakistan, Orta Asya, Rusya için değil Avrupa için de tanınmış tarihî şahsiyetler biridir. Onun mezarı Berlin şehrinin ortasındadır. Paris yakınındaki ağaçlı bir yolda da büstü bulunmaktadır. Böyle dünyaca ünlü bir şahsiyeti Kazak ili ancak otuz yıldır tanımaya başlamıştır. Mustafa Çokay'ın daha sonraki yıllar yayımlanmış olan on iki ciltlik eseri içerisinde halkımızın geçmişine dair siyasi ve toplumsal meseleler oldukça geniş bir şekilde yer almaktadır. Makalede, onun milletin kaderi ve geleceğine dair fikirleri ele alınıp bunlar incelenmiştir. 20. yüzyılın başındaki toplum hizmetkârlarının siyasi prensipleri, aydınların kaderlerine dair kıymetli bilgiler okurların dikkatine sunulmaktadır. Bu yayında ele alınan meseleler oldukça hacimlidir. Onlar bize Kazak ilinin, Orta Asya ile Kafkasya ve uzak ülkelerin siyasi meselelerini sunmaktadır. Bunlar temelinde Mustafa Çokay, dünya seviyesinde büyük bir toplum hizmetkâri, Türk halklarının birliği idealini savunan bir şahsiyet olarak ele alındı.

Anahtar Kelimeler: siyaset, göç, millet, Türk birliği, Sovyetler, Alaş Ordacılar.
(**T.E. Konıratbay. Mustafa Çokay'ın Eserlerinde Milli Bağımsızlık Fikri**)

Аннотация

За последние годы было опубликовано 12-томное собрание сочинений М.Чокая, где очень много социально-политических проблем и сведений, проливающих свет в прошлое нашего народа. В статье проанализированы судьбоносные суждения автора о судьбе наций. Вниманию читателей представлены политические взгляды и установки общественных деятелей начала XX века, сведения об их дальнейшей судьбе. В рассматриваемом издании охвачены многочисленные сведения, затрагивающие интересы не только казахского народа, но и народов Средней Азии и Кавказа, а также стран дальнего зарубежья. На этом фоне М.Чокай показан как крупный общественный деятель, пронесший через всю свою жизнь идею о единстве тюркских народов.

Ключевые слова: политика, эмиграция, нация, единство тюрков, советы, алашордынцы.

(**Т. Коныратбай. Идея национальной независимости в трудах М.Чокая**)